

Апостол правди і науки.

На 13-літній роковини смерті Драгоманова.

I.

Початок 60-х років в історії українського руху займає визначне місце. Після першого антракту, що прийшов слідом за справою Кирило-Мефодієвського братства та карою на Шевченка, Костомарова, Куліша й інших братчиків, українство вперше дістало змогу виступити на прилюдну арену перед громадянством як з нарисом теоретичних своїх змагань (публіцистичні праці Куліша, Костомарова й інших), так і з практичною працею на користь народних мас (популярні видання, недільні школи то що). Ідеї волі й федералізму, за які р. 1847 покарано братчиків, вперше тепер появляються хоч і в скромній цензурній формі, але все ж таки досить виразно, і викликають палку полеміку в російській і польській пресі. Українська публіцистика (переважно в „Основі“⁴) пробує вияснити мету і завдання українського руху та його політичну фізіономію й визначити лінію поведіння що до російського та польського громадянства на Україні. Народ, його потреби та інтереси, досліди народного життя—словом, усі ті риси, що характеризують громадський рух 60-х років у Росії, прицеплені були й до українства і надали йому виразно окреслену фізіономію демократизму. Треба сказати навіть більше: демократизм був невідлучно зв'язаний з українством, бо воно тільки в народніх масах і могло знайти для себе ґрунт і народом та його потребами тільки й виправдувати своє народження на світ.

Проте діячі 60-х років, що практично й теоретично стали на демократичний ґрунт, як партія мужицьких інтересів, і на ґрунт федералістичний, як заступники недержавної народності—опинились перед лицем численних ворогів національного відродження українського народу та й перед самим народом в досить тяжкому становищі. З народу допіру скинуто кайдани кріпацтва і, темний, неосвічений, несвідомий, стояв він на роздоріжжі, не знаючи, кудю йти до нового життя. На гурток української інтелігенції припадала величезна робота—просвітити й освідомити цю тему масу і з етнографічного матеріалу витворити свідому націю. З другого боку уряд, в Росії раз-у-раз централістичний, накинувся на українство з звичайною своєю зброєю—репресіями. Здебільшого неприяльно ставились до українства й заступники навіть інтелігентного громадянства в Росії, не розуміючи до ладу ні мети, ні завдань українського руху. Українська інтелігенція, що тільки-но почала

ставати на власні ноги, зразу, як бачимо, опинилась серед надзвичайно важких обставин: перед нею разом стала і тяжка праця для народу, і боротьба на кілька фронтів з ворогами українського руху. До того ж треба було й собі вияснити теоретичні підстави українства, зібрати для його аргументи, підкладати підвалини під програму, визначити шляхи, якими б могли йти прихильники національної ідеї української. Становище, і так тяжке і скрутне, ще гірше було тим, що досліди над народнім життям, минулим і сучасним, тільки що починались і працівникам та борцям за українське відродження самим же треба було зібрати й сирий матеріал як для праці в народі, так і для оборони його од нападу з усіх боків. А працівників так мало було на кожному полі; і на практичну діяльність, і на досліди наукові бракувало чесних талановитих робітників, і так тяжко відбивалось це на народній справі. А час ішов і приносив усе нові й нові завдання, нові потреби висовував. Не дурно ж із уст найкращого виразника тодішньої української інтелігенції важким стогоном виривається передсмертне питання:

І день іде, і ніч іде...

І голову схопивши в руки,

Дивуєшся—чому не йде

Апостол правди і науки?

Правда, гурт молодих інтелігентних робітників на народньому полі тоді вже народився. Устами небіжчика Антоновича вони виразно промовили свій символ віри: „полюбити народ, серед якого живуть, перенятись його інтересами, вернутись до народности, що діли й праїди покинули, і невпинною працею та любовію, на скільки сили буде, заслужити все зло, що вони народові зробили“. Але це був швидче настрій, ніж програма більше ліричний вираз почуття, ніж тверезий голос свідомости. Щоб настрої отой і почуття перетворити в свідомість, треба було провідника для того гурту молодих робітників, справжнього „апостола правди і науки“, який би ту загальну формулу одягнув в конкретне убрання відповідно до вимогів життя і підвів під неї наукову підвалину, який би синтезував у широкій праці ті матеріальні здобутки, що дало вже українство, і нарешті надав їй загально-людський вигляд і в такому вигляді ввів перед очі цивілізованого світу. Таким апостолом правди і науки в українстві зробився Михайло Драгоманов, що виступив був на поле практичної діяльности ще на початку 60-х років, а вже з середини 70-х стає на чолі українського руху, як провідник, теоретик і пропагатор нового напрямку в українстві.

II.

Наймення знає Драгоманова, певне, кожна інтелігентна людина на Україні, та й

написали на Україні, а я далеко поза межами її. В загальних рисах про його діяльність чула, мабуть, кожна освічена людина в Росії. Обійти бесь його творів не може ні один дослідник не тільки українською, а загально-російською виваженою рукою, мало того, без них і немовна вивільнена справа в Росії поставила на єдино-певний ґрунт. І проте, не вважаючи на таку вагу цього чоловіка, життя його в деталях та його праці мало відомі серед широкої публіки. І тому ще свої причини. З половини 70-х років коли Драгоманов вихав за кордон, зовсім сходив з сторінок російської легальної преси і його імення, а прасі, друковани здебільшого за кордоном, не могли розсідатись широко. Цензура російська вгадує Драгоманова в під псевдоніми, і навіть про чисто наукові заслуги його не вимагає бути говорити широко серед широких Кордонських та по смертній агалки, і то про саму тільки наукову діяльність—от і все, чим завласть публіцистика Росія про цього невтомного борця за політичне волю, вільну силку народів та правду в людських стосунках. Та навіть говорючи про Драгоманова—ученого, треба було пильно додержувати цензурної мірки, бо інакше голос не дійшов бо до читачів, як сталося, напр., з докладною статтею проф. Кримського, віршованою сторониною руками з спеціальною журналу «Етнографическое Обзоріе».

Твори Драгоманова тільки останнім часам, та й то не всі й не головний, познайомилися в Росії. І вельмижкі додати Драгоманова як і досі не освічено в свідомості широкої публіки,—про маси вже я не говорю,—но зроблено ці оцінки, не переганяючи критично літературної спадщини, не зведено до гурту його заслуг для зросту виваженої ідеї на Україні і в Росії. Все це ще дожидає свого слушного часу і працюючих.

На світ народився Драгоманов в септєбрі р. 1841 в Галічі, на Полтавщині¹. Сем'я Драгоманових належала до дірбної шляхти, що вийшла з козацької казаччої старшини. Батько замолоду служив у Петербурзі, а вернувшись на Полтавщину, засів на хуті, одержавши шість десятини в літературній роботі, та допомагаючи маленьким людям з козаків і селян доходити своїх прав. Своєю лютію до книжки він передав і Михайлові, що малим хлоп-

цем же перечитав мало не всю батьківську бібліотеку, найбільше мільнулось у книжках історичних та географічних. Р. 1849 мати Драгоманова одалю до повітової школи в Галічі, а з р. 1853 він стає ходити до полтавської гімназії. Коли Драгоманов був з-буку латві, посочалась саме агітація проти християн і зробилося відомим велике зацікавлення до виважених ідей, найбільш допоміг цьому учитель історії, вільний свого часу Стронін, що давав гімназістам читати між иншим Герцена та Марка Вовчка, якого оповіання «Панська воля» полюблю, як сам Драгоманов каже, «рідний початок комо світового демократизму». Поетів Шевченка, навіть «Сон» та «Кавказ», теж були як і Драгоманову з шкільної лави, як і «Історія Малої Росії» Бантина-Каменського та деякі твори українського драматичного письменства: «Натягу-Полтавця» і «Сватання на повітряні млини» Драгоманову перше писався в гімназії, а потім на вакаціях читав їх в дорозі. Деякий вплив на Драгоманова мав безперечно і Пильничко, хоч більше в спеціально-педагогічному напрямку, а не загально-українському. В гімназії же почав Драгоманов і писати,—звичайно вірші,—по українськи й по російськи, а коли гімназісти засновали рукописний журнал, то за редактора вибрали не кого, як Драгоманова. До київського університету він перейшов (р. 1859), його власними словами кажучи, «за культурний, гуманітарний, а зовсім не націоналістичний український дух».

В Києві, де за попечителя Пирогова в університеті були вільні порядки, Драгоманов з усім полтавським туркотом ходив до недільних шкіл, заснованих першу в Києві таку школу на Подолі. Практика поставила перед молодими вчителями перше питання, якою мовою вчити в школі? Питання це поришено було так, що вчили обома мовами—українською і російською. Од української університетської громади Драгоманов держався, правда, тоді ще з остоном, бо стоючи практично на українському ґрунті, теоретично не поділяв усіх поглядів тодішнього «українофілів» (стаття Тимченка р. 1828, яклячось революційної прагматичної ідеї справи не було, уряд у свій нещільний покусався, і тим виявив з рук у Драгоманова перше на віку його педагогічне діло. Незабаром, за проволком товариша попечителя Тулова, заснована була для підготовки вчителів у народні школи «Временна Педагогічна школа», в якій вчителями були студенти. Драгоманов зараз пристав і до цього і вчив у тій школі історію, але знов татя недого, бо через доноси духовенства студентів р. 1863 зміненю учителями з гімназії і Драгоманов у-друге полюбив

любного педагогічного діла. Пробував він же прийнятим способом, вступивши до української громади, працювати комо педагогічної й популярної літератури, але й тут вільний циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва (1863 року) робив усі замір. Реакція, що настала в Росії після польського повстання перешкодила всім шкільним делогам—не то політичної, а навіть культурної праці.

Сиднивши університет р. 1863, Драгоманов почав тутуватись до професури, й на весні 1864 року оборонив дисертацію про венді legendi про «Императора Тибериуса», а з 1865 року почав викладати в університеті історію старого світу. Семію обставини прислали Драгоманова вийти для зароботку лекцій в гімназії і приватному жіночому пансіоні, а до того заробляти ще й літературно працюю («С.-Петербургскіе Вѣдомости» редакція Корша). Пишучи про ці справи, Драгоманов писав: «Між іншідом університетським і жіночим пансіоніом українським громадою. Такі статі його з того часу, як «Земство и мѣстный элементъ въ обученіи», «О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка» з одного боку ввели Драгоманова в круг українських інтересів, а з другою—рішуче вилінули на його офіційному кар'єру, придавши йому в бюрократичних сферах репутацію завязаного «сепаратиста». І от коли р. 1869 Драгоманов оборонив магістерську дисертацію («Вопросъ объ историческомъ значеніи римской имперіи и Тибліи») фактально повставши на чолі своєї учбеної діяльності, то його неаждалось, що в уряді його на кафедрі і зробило се аж після повороту його з-за кордону (р. 1873). Як пише Драгоманов у своїй автобіографії, од начальників прикени на чолі призначили його до українства, бо з натуральної реакції він обернувся до пильнішого дослуду над українськими справами, спершу тільки педагогічними, а далі й національними взагалі.

До українства притягла Драгоманова з другого боку і його наукові праці. Студентські старі релігійні перекази та міфи, Драгоманов потроху переходив до новіших, переважно слов'янських. І серед них найбільше зацікавився українськими. З 1867 р. він береться в турлі з иншимом українським вченином до вивіслів над українським народною творчістю; результатом цього був «Историческія пѣсни малорусскаго народа» (1875—86), оброблені в силіньці з проф. Антоновичем, та «Малорускія народная преданія и разсказы» (1876). Разом з науковими працями Драгоманов не кидав і журнальських—публіцистичних, у яких торкається переважно питаннів з українського та слав'янського життя («Восточная политика

Германіи и обрусіе»², «Вѣстникъ Европы» (1872), «Евреи и поляки въ Юго-западномъ краѣ» (1875), «Русскіе въ Галиціи»³, «Литературное движеніе въ Галиціи» (1873), «Новояельское и провансальское движеніе во Франціи» (1875) та ин. З р. 1873, коли у Львові знов почав вийти журнал «Правда» Драгоманов став друкувати кілька цікавих статей («Литература російська, великорусська, українська» Галицька⁴, «Антракт в історії українського філософа» то-по). Взагалі з усіх російських українців Драгоманов перший звернув пильну увагу на закоордону Україну і був таким пропаторомом єднання з нею, що товариш, жартуючи, прозвали його Михайлом Галицьким. Він писав про галицькі справи в російських виданнях, видав твори Федьківча з своїм переднім словом, а також знайомився з закоордони українців, писавши їм книги, писав статі в галицьких виданнях, але виважував переважно широ-народного демократичного напрямку і т. и, Особливо цікаві з цього погляду його листи до редакції «Друга», органу галицької молодіжної російської або, краще сказати, рутенської російсько-мовою, Драгоманов начотію показує молодим галичанам ріжницю між справжньою російщиною і тим марикароним звичієм, що навувало в Галиччю серед москвофильских крутків і який видавався тоді в «Другі». Цей зручний молодіжний спосіб та нальній заклики молоді до праці на народному ґрунті сприйняли з великим жаром редакція «Друга», і перекладом до народному мові, але видання своє провадять вже в демократичному напрямі. З членів редакції вийшли потім такі вважені діячі, як Франко, Павличко і кілька инших.

Така невипушта робота Драгоманова на Україні й за кордоном звернула на себе особливу увагу в адміністративних сферах. Доноси київських «патріотів» (Юзефович) та москвофильскі Галиччини знайшли добрий ґрунт і підпору у міністра народної освіти гр. Толстого, що особисто був обуржений на Драгоманова з огляду його статусу. В урядових сферах знов виникло питання про «сепаратистів». Драгоманову вважали з зособою про Драгоманова. Р. 1875 начальство звелю до Драгоманова «подать въ отставку», а коли він не спхотів, то його дувалою по третьому пункту⁵. Разом з царського наказу призначено комісію (з гр. Д. Толстого, міністра внутрішніх справ Тимашева, шефа жандармів Потанова і тайного совітника Юзефовича), щоб розглянути українську справу. Результатами праці⁶ названої комісії було для українства скасування так званого «Юго-западного отдѣла» Географичного товариства і на-кинь незвбунти

таємний указ 18 мая р. 1876. в. 1876. в. 1876.

III.

Указ 1876 р., перекопавши українству всі легальні шляхи й одбравши звужу змогу працювати на українському ґрунті, і над діяльність Драгоманова в Росії «поставить точку», як сказано в одній ювлейній адресі. Того самого року Драгоманов вийзав за кордон, щоб розпочати там українське видавництво, заузнаю на смерть в Росії. Думка була спершу засновати його в Відні, але як австрійський уряд почав конфіскувати соціалістичні українські видання, то Драгоманов остаточно сплнявся на Женеві, що адвана була притяжком вільному друкарському ставкові з повенованих країн.

Пересюючи свою діяльність «за предельми цензурного досягнення», Драгоманов ставив собі тайні план: робити українською мовою писати все, що просе торкається України й українського питання і служити розповсюдженню на Україні соціалістичних ідей; російською—твори загально-політичного змісту й федералістичного характеру, а крім того з приводу всяких чергових справ з громадського життя; а щоб ознайомити європейську публіку з українським питанням, писати про Україну й європейськими мовами, користуючись з усної нагоди ставити українське питання перед Європою. Відповідно до такого плану, Драгоманов розпочав шість європейських видань як періодичних, так і окремих брошюрами. З українських вийшли такі: «Громада», величезну більшість матеріялу для якої поставчав такі сам Драгоманов (5 томів «Громади» вийшло аж збірник і 2 книжки, як періодичний журнал), «Листок Громади», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу», не рахую дрібніших праць по газетах в Галиччині. З російських: статі в «Вольномъ Словѣ» і окремих брошюрами: «Турки внутренне и внѣшне», «Внутреннее рабство и война за освобожденіе», «До чего доведемъ?»⁷, «Терроризмъ и свобода», «Историческія Польна и великорусская демократія», «Начальніи новихъ смуть»⁸ і багато инших. На європейських мовх Драгоманов друкував статі по соціалістичним виданням і окремо, як «La litterature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe», «La litteratura di una nazione plebea», «Roal pro Poctio u «Всеобщій Географіи» Е. Реклю, протест проти заборони українського письменства в Росії на літературному конгресі в Парижі р. 1879 і т. и.

Палоча за собою кораблі в Росії й звязуючись з всім недогоди, матеріялі й моральні, європейського життя, Драгоманов мав за плечима у себе громаду укра-

¹ Біографічні відомості про Драгоманова кожна автвля в його автобіографії «Вѣдомо», статі в «Другі», одержавши шість десятини в літературній роботі, та допомагаючи маленьким людям з козаків і селян доходити своїх прав. Своєю лютію до книжки він передав і Михайлові, що малим хлоп-

